महामुनिना **पतञ्जलिना**नुशिष्टो **योगः** । युजिर् योग इति धातोर्व्युत्पादितस्याल प्रवृत्तिनिमित्तं चित्तवृत्तिनिरोध एव । अत्र 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' तथा-'परेण ब्रह्मणा सार्धमेकत्वं यन्नृपात्मनः । स एव योगो विख्यातः किमन्यद् योगलक्षणम् ॥' इत्यनेन योगस्य, तथैव—'वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य किमुच्येत योगयुक्तः स उच्यते ॥' इत्यनेन योगिनश्च स्वरूपमवधातव्यम् । योगदर्शने चत्वारः पादाः, सूत्राणि १९५। इहान्तरात्मपुरस्कारेण—'जलसैन्धवयोः साम्यं यथा भवति योगतः । तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरिति कथ्यते ॥' इति समाधितः कैवल्यपार्यन्तिकी निर्गुणपरमात्मचिन्ता । सांख्ये तु अन्तरात्मपुरस्कारेण तत्त्वज्ञानान्निर्वाणपार्यन्तिकी निर्गुणात्मचिन्ता । एतानि चत्वारि दर्शनानि लक्ष्यीकृत्य **पराशरो**पपुराणादिषूक्तम्—'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥' त्याज्योंऽशो नानात्मवादप्रभृतिः ॥

धर्ममीमांसा-**ब्रह्म**मीमांसेति दर्शने प्रतिज्ञासूत्रतो जिज्ञासापदोपस्थाप्यकर्मज्ञानप्रधाने । तत्र धर्ममीमांसा महामुनिना **जैमिनि**ना मन्त्रब्राह्मणात्मकेभ्यो वेदेभ्यः कर्माणि संकलय्य निरूपिता । इह द्वादशाध्यायाः । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः, परंतु तृतीये षष्ठे दशमे चाध्याये चत्वारोऽधिकाः, अर्थाद् अष्टपादाः । सूत्राणि २७४५ । अधिकरणानि ९०७ । वस्तुतस्त्विह संकर्षकाण्डेन चतुरध्यायात्मकेन सह षोडशाध्यायाः । एवं द्वादशानन्तरं त्रयोदशेऽध्याये ८४ सूत्राणि, चतुर्दशे १०४, पञ्चदशे ९५, षोडशे ६४ । एवंच पूर्वमीमांसा न द्वादशलक्षण्येव; किंतु षोडशलक्षणीति । अतएव **भाट्टदीपिका**यामन्ते—'आसीत् षोडशलक्षणी श्रुतिपदा या धर्ममीमांसिका संकर्षाख्यचतुर्थभागविधुरा कालेन साजायत । गायत्री त्रिपदात्मिकेव विबुधैरद्यापि पापठ्यते तां पूर्णामतनोच्छ्रमेण महता गम्भीरजो भास्करः ॥' इत्युक्तम् ॥

ब्रह्ममीमांसा महामुनिना वेदव्यासापरनामधेयेन भगवन्नारायणावतारेण पाराशर्येण वेदेभ्यो ब्रह्मण उपासनाज्ञाने उपादायोपदिष्टा । इह चत्वारोऽध्यायाः । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः, सूत्राणि ५५४ अधिकरणानि १९१। एते द्वे दर्शने उद्दिश्य पराशरोपपुराणादिषु—'जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन । श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥' इत्युपश्लोकितमस्तीति **सांख्यप्रवचनभाष्य**तो ज्ञायते । ते एते दर्शने समानकालिके, यस्माद् उभयोरुभयत्र नामधेयं भगवतो व्यासस्यान्तेवासी च जैमिनिरिति सुप्रसिद्धम् ॥

अत्र दर्शनेषु ब्रह्ममीमांसाया (वेदान्तदर्शनस्य) एव तादृङ् महिमा यदेतस्या नानाविधानि भाष्याणि जातानि । तत्र शारीरकभाष्यं चिरंतनम्, यत्कर्ता व्यासस्यैव शिष्यसंताने प्रादुर्भूतः शंकरावतारः **शंकराचार्य** इति । तथाच स्मर्यते **कूर्म**महापुराणे त्रिंशत्तमेऽध्याये युगधर्मानुकीर्तने—'कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः । तदेव साधयन्नृणां देवतानां च दैवतम् ॥ करिष्यत्यवतारानि